

Cultuur en natuur¹

1 Lat. cultus betekent verbouwd, maar ook eredienst

Mijn leraar oude geschiedenis kwam in 1948 onze 1^e klas gymnasium binnen, kneep zijn neus dicht en zei: “Mijn naam is Nuchelmans en verder wens ik geen commentaar.” Na die eerste dreun kwam een tweede. “Schrijf op”, zei hij: “Cultuur is het tegenovergestelde van natuur.” Ik begreep er niets van en omdat er geen verdere uitleg kwam, bleef die zin mij lang duister. Pas jaren later drong het tot mij door wat die leraar bedoelde en dat zijn definitie niet helemaal of liever helemaal niet juist was. Cultuur, cultuurbezit, cultuurschok, cultuurbaar, cultuuroverdracht, eetcultuur, het houdt ons allen bezig. Paul Scheffer sprak in zijn beroemd geworden artikel in de NRC van 29 januari 2000 zelfs van het ‘multiculturele drama’.

Cultuur had in oorsprong al snel iets te maken met cultus, eredienst. In het allereerste begin was er slechts agricultuur, die diende tot levensonderhoud en tot het onderhouden van de relatie met de godheid, met God. Het woord cultuur is afgeleid van het Latijnse werkwoord *colere*, dat verbouwen betekent: *colo*, denk aan kolonie, kolonist, voltooid deelwoord *cultus* = verbouwd. Cultuur, agricultuur en *cultus* = godsdienst, eredienst, vielen in oorsprong bijna samen: *cultus* = het verbouwde was *cultus* in de betekenis van eredienst. Cultuur, *agricultuur* was een eerste vorm van godsdiensttoefening: via het verbouwde = *cultus*, diende men zijn God, pleegde men godsdienst. Dat verband wordt al direct gelegd in de Bijbel, in het boek Genesis: Abel offerde een dier en zijn offer was, dacht hij, God welgevallig: het vuur brandde lekker! Het vuur van Kaïn sloeg echter neer omdat zijn landbouwproducten vochtig waren, maar zelf dacht hij dat God zijn offer niet waardeerde. (Ik kom daar straks nog op terug.)

De Grieken offerden een bok = gr. *trachos* op een altaar en dansten daar al zingend = gr. *odè* omheen. *Trachos* en *odè*, bokkenlied, leveren het toneelwoord tragedie op. Het toneel, deel van onze cultuur, komt voort uit de tempel, de kerkdienst; *cultus*, cultuur = godsdienst en godsdienst = cultuur, kunst, toneelkunst. Een katholieke ‘Mis met drie heren’ was trouwens ook een stukje toneel dat opgevoerd werd. Het woord ‘Mis’ verwijst overigens naar het offeren van een dier. Aan het eind van de Mis zei de priester: “*Ite, missa est*”, d.w.z. “Gaat heen, het is verzonden.” ‘Het’ = lat. *hostia* = offerdier. In het woord *hostie* vind je dat Latijnse woord terug.

In de middeleeuwen was het toneel zelfs een onderdeel van de *cultus*, de eredienst; eerst in de kerk, daarna in het kerkportaal, werden bijvoorbeeld passiespelen opgevoerd. De middeleeuwse mysteriespelen waren zeker mysterieus maar mysterie komt in dit geval van het Latijnse *ministerium*; *minister* betekent eigenlijk de mindere, de dienaar en *ministerium* = de dienst, eredienst en een mysteriespel was dus een spel behorende bij de *cultus*, de godsdienst. Cultuur was in oorsprong *cultus*, godsdienst en godsdienst o.a. toneel. Nadat het toneel uit de kerk was verdreven (de toneelspelers verloren het religieuze aspect van hun optreden uit het oog!) en eigen wegen was gaan volgen in het theater, zien we tegenwoordig dat het weer op de plaats van oorsprong terugkomt: denk aan Bergen op Zoom, waar de kerk De Maagd een fraai theater is geworden. Het wederzijds verband tussen cultuur en *cultus* zal nu duidelijk zijn.

¹ Tekst van mijn jaarlijkse Probuslezing, 8 mei 2004

2 Natuur, lat. natus betekent geboren (Kerstmis: Puer natus est nobis!)

Alles wat geboren wordt, en dat is ook het geval met sterren en planeten, is natuur; alles wat verbouwd wordt, wat door mensen wordt gemaakt, is cultuur. Is cultuur dan het tegenovergestelde van natuur? Nee, cultuur ligt in het verlengde van natuur, is als het ware een vervolg daarop. Cultuur is de multiforme manier waarop de mensen en soms ook de dieren de natuur verbouwen, ombouwen, de manier waarop de mensen ermee omgaan, ermee omgegaan zijn. Cultuur is dynamisch, verandert, evolueert, is progressief, ja. je kunt zelfs zeggen dat zij reist, van het ene land naar het andere. Daardoor is de natuur vaak geweld aangedaan, ondergewaardeerd, en cultuur terecht of ten onrechte overgewaardeerd, overschat. Cultuur is niet zwart-wit, cultuur is nu eens positief, dan weer negatief, maar het blijft natuur, aangepast aan wat mensen willen. Alleen daarom al kunnen cultuur en natuur geen tegenstellingen zijn. Cultuur is ‘omgebouwde’ natuur.

Positieve voorbeelden van cultuur zijn bijv. onze verkeersregels, onze etiquette (= eigenlijk kleine ethica!), onze woningbouw, ons onderwijs, onze eet-cultuur, ofschoon... Cultuur is ook wel eens negatief, ofschoon er dan ook weer veel positiefs in kan zitten, bijv. de autosnelwegen waar bossen en landerijen, de natuur, voor moeten wijken, de milieuvervuiling die lang gedoogd werd, het verkeer in de stad waarvoor de voetganger opzij moet, het leger, de vrachtwagenchauffeur. Tot voor enige tijd werd de cultuur uitdrukkelijk door de autoriteiten gesteund en de natuur een beetje vergeten, opgeofferd, zegt Michel Tournier in zijn prachtige boekje *L'Aire du Muguet*. Hij stelt Kaïn gelijk met de natuur.

Abel, de broer van Kaïn, was een nomade, volgens Michel Tournier de voorloper van onze moderne vrachtwagenchauffeur: zijn schapen, tegenwoordig moeten we zeggen zijn auto's, berokkend schade aan de akkers. Kaïn, landbouwer, behoorde tot de zittende bevolking en zag dat met lede ogen aan. Toen de twee broers een offer brachten, was het offer van Abel, de reiziger, God welgevallig en dat van Kain, de zittende boer, niet, althans dat dacht hij. En zoals tegenwoordig de bewoners van landelijke gebieden kwaad worden als de kuddes, d.w.z. de auto's, de HSL er doorheen rijden, zo ook werd Kaïn boos omdat hij weer de mindere was, onder moest doen voor zijn broer, zijn land vertrapt werd. Kaïn, de vertegenwoordiger van de oudste cultuurvorm, de agricultuur, is altijd als de slechterik voorgesteld maar had eigenlijk beter verdiend; Kaïn moet gerehabiliteerd worden. Lees *L'Aire du Muguet* er maar eens op na: aire, aire de repos, rustplaats, deel van de autoroute, staat voor cultuur. Muguet, lelietje van dalen, is de natuur. Pierre, de vrachtwagenchauffeur die verliefd is op zijn camion en iedere week enkele keren op en neer rijdt van Parijs naar Lyon, is de nomade, is Abel, is de cultuur, de vooruitgang, de autoroute: “moi, je suis nettement A6”, zegt hij. Op zekere dag ziet hij in de verte, achter het traliewerk dat twee werelden (cultuur/natuur) lijkt te scheiden, tussen de lelietjes van dalen, een meisje, dat daar haar koeien aan het weiden is, Marinette. Marinette en de muguets vertegenwoordigen de ‘zittende’ boerenbevolking, Kaïn. Zij vormen de natuur, die door de snelweg wordt doorsneden. Als Pierre, de cultuurvertegenwoordiger, probeert haar te ontmoeten, mislukt dat faliekant: hij wordt aangereden en in een ambulance afgevoerd. Hij heeft het dorpje Lusigny-sur-Ouche en Marinette niet kunnen vinden... Heeft de natuur misschien wraak genomen? Toch is cultuur niet het tegenovergestelde van natuur. Het gaat eerder om tegengestelde belangen, prioriteiten.

3 Panta rhei: alles in het universum stroomt, ook de cultuur.

Cultuur is dynamisch, cultuurgoederen reizen, verplaatsen zich. Alles wat de mensen ‘verbouwen’, ‘ombouwen’, hun cultuur, hun agricultuur, hun bouwsels, hun bouwwerken enz. reist. Dat is, zagen wij, ook het typische van cultuur: bewegen, dynamiek, progressie.

Dat geldt voor architectuur.

De verschillende bouwstijlen vindt men over de hele wereld terug. De rondboog van Roma in de romaanse stijl. De gotiek, de stijl van de Goten, de barbaren, volgens de Romantici ontstaan in de Germaanse bossen, is vanuit Noord-Frankrijk uitgewaaierd over de gehele wereld. De classicistische stijl van Versailles vindt men terug in Paleis Het Loo, Sans-Souci in Potsdam, het Winterpaleis in Sint-Petersburg, Caserta in Italië enz. Barok, rococo ziet men zowel in Frankrijk (Nancy: Place Stanislas) als in Zwitserland (Sankt-Gallen), Denemarken (het paleis Amalienborg), in Sint Petersburg (de Petrus- en Pauluskathedraal), Compostela in Spanje enz. Tegenwoordig is torenbouw overal trendy.

Dat geldt ook voor talen.

Talen, woorden, dragers van cultuur, 'reizen'. Ieder land heeft wel zijn specialiteit, zijn eigen cultuur, die via woorden of anderszins worden geëxporteerd.

-*Nederland* exporteerde zo zijn cultuur, o.a. zijn scheepstermen. Dankzij tsaar Peter de Grote zijn veel van die termen opgenomen in het Russisch, waar wandelen = pirowatj = ons pierewaaïen. Russische woorden als kompas, matros, koers, kapitan, dok, sjtoerman, klinken ons dan ook niet vreemd in de oren. Dankzij onze beroemde zeereizigers kennen wij woorden als taboe, tatoe(eren) en het eiland Bikini.

-*Italië* was altijd het land van de muziek en dat blijkt uit de wereldwijde verspreiding van woorden als andante, piano, opera, sopraan, adagio, concert. Dit laatste woord betekent eigenlijk wedijveren: een of meerdere instrumenten moeten het opnemen tegen de rest van het orkest.

-*Landbouwprodukten* 'reizen' ook. Zo bijvoorbeeld de abrikoos, die vanuit Griekenland (praïkokion) via Noord-Afrika, Spanje en Frankrijk ons abrikoos is geworden. De a van abrikoos is een restant van het Arabische lidwoord al. De Arabieren zijn, na in 711, geleid door Geb-el-Tarik (=Gibraltar!), het Iberisch schiereiland binnengedrongen te zijn, via hun woorden ook tot in Nederland doorgedrongen: algebra < al djebr = het getal, alkoof, alcohol, alchimie enz. De naam Madrid komt van het Arabische majrit = fruittuin rond water.

-*Godsdiensten* 'reizen' en daardoor ook de woorden die erbij horen. Tragedie, zagen we al, is zo'n woord. Het christendom, dat, tot de Latijnse vertaling van de Bijbel door Hieronymus omstreeks 400, het Grieks als voertaal gebruikte, verspreidde zo woorden als priester < presbyter = oudere, ouderling; kerk < gr. kuriakon (gr. kurios = heer; denk aan Kyrie eleison!); parochie < gr. par + oikia = groep huizen; bisschop < gr. episkopos = op-zichter, toe-kijker enz. Op het Concilie van Trente (1546) werd het Latijn de voertaal van de Katholieke Kerk: hele generaties zijn opgegroeid met het kerklatijn: dominus vobiscum, per omnia saecula saeculorum, Te Deum, confiteor Deo omnipotenti, ave Maria, introitus, gloria, credo, Agnus Dei enz. Dat Latijn werd niet altijd goed begrepen wat tot verbasteringen leidde: *hocus, pocus, Pilatus, pas* komt van "hoc est enim corpus meum" = "want dit is mijn lichaam" en "sub Pontio Pilato passus et sepultus est" = "onder Pontius Pilatus heeft Hij geleden en is Hij begraven." Kinderen of waren het misschien protestanten hebben het verhaspeld en er de bekende toverformule, *hocus pocus, Pilatus pas*, van gemaakt. Omdat men het Latijn niet begreep, werd "Roma locuta, causa finita" = "Als Rome gesproken heeft, is de zaak beëindigd", ons *en daarmee is de kous af*, ofschoon ons woordje kous natuurlijk niets met het Latijns causa te maken heeft... Godsdiensten 'reizen' dus: dankzij Engelse dominees is de bevolking van Tahiti protestant geworden. Er is zelfs een dominee geweest, dominee Hummonds, die de daar nog steeds gedragen Hummonds-jurk heeft ingevoerd die de vrouwelijke rondingen moet verhullen... Midden in de Surinaamse binnenlanden zijn na de

vrede van Breda (24 augustus 1667) kerkjes gebouwd die je eerder in Bavel of Dorst zou verwachten. (Tussen haakjes: op die datum kwam er een eind aan de Tweede Engelse Oorlog (1665-1667), en Nederland ruilde zijn aanspraken op Nieuw Amsterdam/New York in tegen de Engelse op Suriname.) Dat 150.000 Vlaams sprekende protestanten in de periode 1572-1630 naar de Noordelijke Nederlanden zijn gevlucht, heeft een belangrijke rol gespeeld: aan de tot dan toe ondergeschikte positie van het protestantisme in de Zeven Provinciën kwam door hun komst een definitief einde, schrijft dr. Joris Briels in de zeer boeiende Pacificatielezing, gehouden in 1985. Ja, zelfs was het zo dat er twee rivaliserende stromingen binnen het calvinisme ontstonden, waarvan de rechtzinnige, die van de contraremonstranten, geleid werd door Frans Goemare (verlatijnst tot Gomarus) uit Brugge; het grootste deel van deze groepering bestond volgens Briels uit ‘flandriserende, Zuidnederlandse ballingen.’

-Van de *Romeinen* kregen wij niet alleen de woorden voor veel planten en vruchten zoals roos < rosa, peer < pirum, kool < caulis, maar ook termen voor de architectuur als mortel < mortarium, muur < murus, zolder < solarium, kelder < cellarium, venster < fenestra, tegel < tegula (Tegelen!), dak < tectum, straat < via strata = neergelegde, platte weg. In Frankrijk heeft men ‘routes’: < via rupta. In Gallië moest er blijkbaar gebroken worden. Ook het woord voor post (PTT) komt uit het Latijn: de Romeinen kenden reeds een soort postbezorging: op bepaalde afstanden van elkaar waren er stenen = petra neergezet = posita. Dat ‘posita’ is na het wegvallen van de niet-geaccentueerde i ook ons woord post geworden.

-*Geoniemen* verwijzen naar de landen/steden waar wij ze aan te danken hebben: marathon, bavaroise < Beieren, bikini < eiland Bikini, jeans < Genua, bajonet < Bayonne, pils < Pilzen, bungalow < Bengaals (huis) enz. Lees er het Geoniemen Woordenboek maar op na!

-*Cultuurschok, cultuurgolf*: in grote en kleine golven is de cultuur van andere volkeren over ons heen gekomen en bewaard gebleven in onze gebouwen, in onze woordenschat, in onze kunst. Tot circa 1300 is West-Europa zo achtereenvolgens overspoeld door Griekse, Keltische, Romeinse, Germaanse, Arabische, Vikingse enz. invloeden; daarna heeft heel Europa periodes gekend zoals romaans, gotisch, renaissance, barok, classicisme, rococo, romantiek, realisme, symbolisme, surrealisme enz. De een verbouwt zijn natuur zus, de ander zo, en we leren van elkaar. Zo ontstond er zoiets al Europese cultuur.

Speciaal voor deze lezing pas ik een en ander toe op onze zuiderburen: ook het Vlaams, de Vlaamse cultuur, heeft gereisd. Hierboven noemde ik als bron van informatie reeds de pacificatielezing van Joris Briels. Behalve voor het protestantisme hebben de reeds genoemde 150.000 vluchtelingen uit de periode 1572-1630 ook op andere gebieden een grote invloed uitgeoefend: Briels noemt de lakenindustrie, de boekdrukkunst, het onderwijs, de goud- en zilversmederij, de kunst. Wist u dat Frans Hals, Haarlems grootste kunstschilder, ca. 1586 uit Antwerpen naar ons land gevlucht is? Dick Wortel toont in zijn boek *Leids* aan dat die Vlaamse vluchtelingen ook in de taal van Leiden hun sporen hebben achtergelaten. “Iedere Leidenaar spreekt ook een beetje Vlaams”, zegt hij: bijv. in de uitdrukking lelijk in de bras zitten < fr. embarrass. Voor een groot gedeelte vallen het alledaagse Vlaams en Nederlands samen, maar er zijn ook typisch Belgische woorden en uitdrukkingen, belgicismes. Weet u wat een buitenwipper is? (uitsmijter!). Of een droogzwierder, droogkuis (= fr. nettoyage à sec), eindereeks (= fr. fin de série), da’s aanbetaant (= fr. embêtant). Plezant, goesting zijn bekend, maar afgang = ? (diarree), ’n afveeg = ? (vluchtige kus), en een zwaantje = ? (motoragent). Een schatter = een taxateur, blaffeturen zijn luiken en sneukelen = ? (snoepen). Zie *Klein woordenboek der Vlaamse taal* van uitgeverij Asjoburo in Rhon. Derk Jan Eppink geeft in zijn Pacificatielezing van 2000, getiteld *Over de Moerdijk, cultuurkloven in Europa*,

voorbeelden uit de politiek: “Met de Belgische politici sprak ik dezelfde taal”, zegt hij, “maar ik begreep er niet veel van. Het ging over saucissoneren, trancheren, tricheren, chipoteren, accaparereren, recupereren en het fidiliseren van de militanten.” “Die verschillen in politieke cultuur merk je snel”, zegt hij. En iets verder: “Dus wie van Den Haag naar Brussel gaat, overschrijdt de cultuurgrens tussen Rome en de Reformatie.” Ik citeer verder uit zijn lezing:

Blz. 14: “Nederlandse politici wonen in rijtjeshuizen. In Nederland wordt een politicus met een grote villa verdacht van zakkenvullerij. (...) In België is het precies andersom. Als een politicus in een rijtjeshuis woont, denken de mensen: “Dat moet een slecht politicus zijn want hij kan voor zichzelf niets regelen.”

Blz. 23: “België is het land van de dubbele agenda’s en Nederland het land van doen alsof. Op het Binnenhof zie je dingen die er niet zijn en in de Wetstraat zijn er dingen die je niet ziet.”

Dit laatste citaat was in januari 2004 ineens weer actueel toen de Amsterdamse wethouder Rob Ouderkerk wegens o.a. bezoek aan prostituees af moest treden. In de NRC van 21 januari 2004 spreekt dezelfde Derk Jan Eppink, medewerker van Frits Bolkestein in Brussel, zelfs van een dubbele moraal bij de Belgen: er blijkt daar een bordeel vlak achter het parlamentsgebouw te zijn en dat terwijl het uitbaten van prostitutie in België verboden is...: ‘het uitzuipkot van Madame’ schijn te floreren! Derk Jan ziet ook hier een onderscheid tussen cultuur in een Latijns land en het onze. Hij spreekt van “De publieke schizofrenie van Amsterdam.” Daar hebben wij dus last van, terwijl de Belgen weer door iets anders geplaagd worden, nl. door “Het Kettingssyndroom”: dagblad *De Stem* van 28 november 2003 schrijft: “In 1585 sloten de Nederlanders de Westerschelde af. Zo wurgden onze voorvaders effectief de handelsmetropool Antwerpen ten gunste van het opbloeiende Amsterdam. Pas in 1863 kwam er vrije doorvaart op de Westerschelde. Anno 2003 hangt er, onzichtbaar, nog dikwijls een ketting over de zo vaak betwiste rivier. Als het ze uit komt, halen de Belgen zelf die ketting wel te voorschijn. Een ketting die doorhangt, vanwege de ballast van vier eeuwen geschiedenis.”

De Grieks filosoof Empedocles van Agrigento op Sicilië zei het al omstreeks 450 voor Christus: “ek toon diaferontoon, kalisten harmonian”, d.w.z. uit de verschillen komt de mooiste harmonie voort en dat geldt, denk ik, ook voor de Vlaamse en onze cultuur.